

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)

Освітній рівень

ОСОБИСТІСНІ ТА ПРОФЕСІЙНІ ЯКОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ
СОЦІОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДО РОБОТИ З ВНУТРІШНЬО
ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

Назва теми

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність - 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр _____

номер ІНП

Виконала: студентка II курсу, групи ПШмз-22-2 _____ Каріна КВЯТКОВСЬКА

Підпис

Ініціали, прізвище

Керівник: кандидат педагогічних наук, доцент _____ Олена ВАСИЛЕНКО

Науковий ступінь, вчене звання

Підпис

Ініціали, прізвище

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

доктор психологічних наук, професор

_____ Таїсія КОМАР

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

_____ 20__ р.

Хмельницький, 2023

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної роботи «Особистісні та професійні якості майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами»

Здобувач Каріна КВЯТКОВСЬКА

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник Олена ВАСИЛЕНКО

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Кваліфікаційна робота включає 60 сторінок, 3 таблиці, 8 рисунків, перелік джерел посилання складає 60 найменувань.

Ключові слова: фахівці соціономічних спеціальностей, професійна діяльність, особистісні та професійні якості фахівців, внутрішньо переміщені особи.

Об'єктом дослідження є робота фахівців соціономічних спеціальностей з внутрішньо переміщеними особами.

Предметом дослідження є особистісні та професійні якості майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами.

За результатами дослідження розроблено соціально-психологічний тренінг з розвитку особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами та надано практичні поради фахівцям соціономічних спеціальностей, які працюють з внутрішньо переміщеними особами.

Одержані результати можуть бути використані у підготовці майбутніх психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів.

Дипломник _____ Каріна КВЯТКОВСЬКА

Дата подання кваліфікаційної роботи до захисту 08 грудня 2023 р.

ЗМІСТ

СКОРОЧЕННЯ ТА УМОВНІ ПОЗНАКИ.....	6
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДО РОБОТИ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ.....	11
1.1 Психологічні проблеми внутрішньо переміщених осіб.....	11
1.2 Особливості професійної діяльності фахівців соціономічних спеціальностей з внутрішньо переміщеними особами.....	16
1.3 Професійно важливі та особистісні якості фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами.....	23
Висновки до розділу.....	28
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНИХ І ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДО РОБОТИ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ.....	31
2.1 Діагностичне дослідження рівнів розвитку особистісних і професійних якостей у майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами.....	31
2.2 Соціально-психологічний тренінг з розвитку особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами.....	43
2.3 Практичні поради фахівцям соціономічних спеціальностей, які працюють з внутрішньо переміщеними особами.....	50
Висновки до розділу.....	56
ВИСНОВКИ	59
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	61
ДОДАТОК А Тренінгова програма з розвитку особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами	67

СКОРОЧЕННЯ ТА УМОВНІ ПОЗНАКИ

ВПО – внутрішньо переміщені особи.

ХНУ – Хмельницький національний університет.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Війна, що триває в Україні, зумовила виникнення надзвичайно складної політичної та соціально-економічної ситуації, що спричинило занепокоєння щодо соціально-психологічного стану тієї частини населення, якій довелося переселитися у більш безпечні регіони. Внаслідок цього актуальною проблемою сьогодення українського суспільства є теоретичне осмислення і практичне впровадження комплексної допомоги і підтримки переселенців та їх сімей.

Внутрішньо переміщені особи відчувають безліч психологічних проблем і труднощів, що впливають на стан їхнього здоров'я, психосоціальне благополуччя, взаємодію з оточуючими, пристосування до нових умов проживання. Вирішенню цих та інших проблем сприяє командна взаємодія фахівців соціономічних спеціальностей (психолога, соціального педагога, соціального працівника) щодо надання переселенцям різнобічної допомоги, створення у них почуття захищеності і психологічного комфорту, виявлення у них потенційних фізичних і психічних ресурсів, активізації їх адаптаційного потенціалу та навчання їх самостійно вирішувати власні проблеми.

Вивченню психологічних проблем внутрішньо переміщених осіб присвячені праці О. Блінової, А. Голотенко, І. Григоренко, Д. Ісаєва, В. Панка, О. Риндзак, Н. Савельєвої, З. Спринської, І. Трубавіної, А. Ярового та багатьох інших.

Особливості професійної діяльності фахівців соціономічних спеціальностей з внутрішньо переміщеними особами розглянуті в дослідженнях Л. Волинець, І. Григоренко, М. Лапіної, Л. Мельник, О. Ольхович, В. Панка, Н. Савельєвої, І. Трубавіної.

Питання формування і розвитку у фахівців соціономічного профілю відповідних професійних та особистісних якостей до роботи з внутрішньо переміщеними особами знаходимо у працях Л. Волинець, І. Зверєвої, І. Іванової, Р. Кочунас, Г. Лактіонової, Н. Пов'якель, Л. Тютті.

Об'єктом дослідження є робота фахівців соціономічних спеціальностей з

внутрішньо переміщеними особами.

Предметом дослідження є особистісні та професійні якості майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами.

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження рівнів розвитку особистісних та професійних якостей у майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами.

Відповідно до мети дослідження були визначені наступні його **завдання:**

1. Здійснити аналіз наукових джерел з проблеми професійної діяльності фахівців соціономічних спеціальностей з внутрішньо переміщеними особами.

2. Охарактеризувати професійно важливі та особистісні якості фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами

3. Дослідити рівні розвитку особистісних та професійних якостей у майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами.

4. Розробити соціально-психологічний тренінг з розвитку особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами.

5. Надати практичні поради фахівцям соціономічних спеціальностей, які працюють з внутрішньо переміщеними особами.

Гіпотеза дослідження: готовність майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами значно покращиться за умови розвитку у них відповідних особистісних і професійних якостей.

Методи дослідження:

– *теоретичні* (аналіз, синтез, порівняння та узагальнення наукових джерел з проблеми дослідження);

– *емпіричні* (Тест-опитувальник мотивації досягнення А. Мехрабіана; Тест комунікативних умінь Л. Міхельсона, адаптований Ю. Гільбухом; «Методика визначення стресостійкості і соціальної адаптації Т. Холмса і

Р. Раге»; методика ціннісних орієнтацій М. Рокіча; методика «Шкала самооефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема»);

– *методи кількісної та якісної обробки даних.*

Практичне значення дослідження виявляється в можливості використання в процесі підготовки майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей розробленого нами соціально-психологічного тренінгу з розвитку особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами, а також наданих нами практичних порад фахівцям соціономічних спеціальностей, які працюють з цими особами.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилось на базі Хмельницького національного університету. До участі у дослідженні було залучено 13 здобувачів другого курсу спеціальності «Соціальна робота» та 50 здобувачів другого курсу спеціальності «Психологія».

Апробація результатів дослідження відбувалась шляхом публікації наукової статті на тему: «Психологічні проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні» в Збірнику наукових праць студентів «Науковий пошук молодих дослідників» ДЗ «Луганського національного університету імені Тараса Шевченка», 2023 р. Також результати дослідження були висвітлені у науковій статті на тему: «Особливості професійної діяльності фахівців соціономічних спеціальностей з внутрішньо переміщеними особами» у фаховому журналі «Psychology Travelogs», 2023 р.

Результати проведеної дослідно-експериментальної роботи також обговорювались на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Формування особистості сучасного фахівця як суб'єкта самотворення в умовах освітнього простору» 30 листопада 2023 р. та на Всеукраїнській науковій конференції здобувачів вищої освіти та молодих учених: «Особистість у фокусі соціогуманітарних, педагогічних та психологічних наук» (м. Полтава-Лубни-Миргород, 26 – 27 жовтня 2023 р.).

Структура роботи: кваліфікаційна робота магістра складається зі вступу,

двох розділів, висновків, переліку джерел посилання (60 найменувань) та одного додатка. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи складає 84 сторінки машинописного тексту (основна частина – 60 сторінок).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДО РОБОТИ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

1.1 Психологічні проблеми внутрішньо переміщених осіб

В прийнятому у 2014 році Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» стверджується, що «... внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» [35].

У навчальному посібнику авторів І. Григоренко та Н. Савельєвої зазначається, що внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО), будучи громадянами України і залишаючись на її території, знаходяться під винятковою юрисдикцією і захистом нашої країни, навіть якщо вона й не має можливостей забезпечити їм цей захист [11].

Як вважає І. Трубавіна, на сьогоднішній день в Україні існує безліч *причин* масового внутрішнього переміщення осіб, а саме: прагнення виїхати з-під обстрілів та жити в безпеці; відсутність можливостей жити вдома через нестачу продуктів харчування, води, світла, ліків, транспорту тощо; зруйновані домівки, які унеможливають повернення навіть після закінчення війни [49].

Дослідженню психологічних проблем ВПО присвячені праці О. Блінової, І. Григоренко, Д. Ісаєва, В. Панка, Н. Савельєвої, З. Спринської, І. Трубавіної, А. Ярового та багатьох інших.

Основною проблемою адаптації ВПО до нових умов життя, як стверджує І. Трубавіна, є їхній психологічний стан, який навіть за умов вирішення першочергових проблем довго ще дає про себе знати і позначається на їхньому

самопочутті, поведінці, спілкуванні, взаємодії з оточуючими тощо. Наявність психологічної травми у всіх ВПО спричиняє наступні *психологічні проблеми*:

- відчуття невизначеності щодо майбутнього і теперішнього стану;
- психологічні проблеми, пов'язані з тим, що люди стали свідками руйнувань, насильства, війни;
- почуття провини, що вони довелося покинути свої домівки і просити допомоги;
- наявність страху втрати своєї ідентичності;
- почуття жертвності та віктимності внаслідок компактного проживання переселенців;
- відчуття того, від них нічого не залежить;
- безпорадність, низька самооцінка або агресія;
- тривога за своє майбутнє і майбутнє своїх рідних;
- невиплакані горе і біль, постійне очікування чогось поганого;
- страх перед змінами в житті;
- відчуття безпорадності і незахищеності або гнів та агресія («ми все втратили, нам потрібно допомагати»);
- психологічні труднощі в адаптації до нових умов проживання;
- сум через розлучення з домашніми тваринами, особистими речами тощо;
- зміна життєвих цінностей в родині;
- відсутність критичного мислення, проблеми з виявом емоцій, замкнутість, глибокі емоційні переживання;
- особисті життєві кризи і кризи родини, які накладаються одна на одну, погіршуючи життєдіяльність сім'ї [49, с. 324].

На думку А. Ярового, ВПО переживають такі психологічні проблеми, як:

- нестабільність особистості;
- розірваність соціальних зв'язків через зміну місця проживання;
- психічні розлади [55, с.35].

Дослідниці І. Григоренко та Н. Савельєва вважають, що більшості ВПО притаманні наступні психологічні проблеми:

1. Деадаптація і десоціалізація, що спричинена відсутністю засвоєння позитивного досвіду та нездатністю адаптуватися до нових зразків поведінки і вимог соціуму. Внаслідок цього процес соціалізації порушується, а поведінка стає соціально дезадаптованою.

2. Втрата самоконтролю, саморуйнація, що спричиняє поведінку, спрямовану на пригнічення, затамування інстинктів самозбереження і очевидну саморуйнацію особистості у різних аспектах життя.

3. Проблеми зі здоров'ям та психічним здоров'ям. Значна кількість ВПО починають вживати алкоголь, інші психотропні речовини з метою полегшення свого психічного стану. А це, в свою чергу, викликає фізичну й психічну залежність та спричиняє ряд соматичних і психічних захворювань [11, с. 14].

З огляду на визначені психологічні проблеми ВПО, І. Зверєва запропонувала виокремити дві групи *факторів*, на які потрібно звернути увагу фахівців:

– об'єктивні фактори, що пов'язані із правовими основами фінансування, матеріального постачання, забезпечення умов життєдіяльності ВПО тощо;

– суб'єктивні фактори, що полягають у підтримці гідності людини, допомозі у відновленні втрачених функцій в новому середовищі проживання, сприяння в самореалізації, забезпеченні умов для розвитку соціальних якостей, надання соціально-психологічної допомоги. Але найважливішим завданням, що потребує першочергового розв'язання, є розвиток у ВПО здатності самостійно вирішувати свої проблеми та долати труднощі [17].

Дослідник Д. Ісаєв особливу увагу звертає на *реакції дезадаптації ВПО*, під якими розуміє «... короткочасні психогенні розлади, які виникають при зіткненні особистості зі складними або нездоланими обставинами і які порушують нормальне пристосування до умов існування» [18]. В складних випадках ці реакції викликають хворобливі стани з переважно психічними,

психомоторними і психосоматичними розладами, чи їх поєднання у структурі неврозів, аномального розвитку людини або психопатій [18].

Тому психолог у взаємодії з соціальним педагогом та лікарем повинні надати ВПО невідкладну соціально-психологічну та медичну допомогу, створити у них почуття захищеності і психологічного комфорту, виявити їх потенційні фізичні і психічні ресурси, активізувати їх адаптаційний потенціал, пред'явити вимоги, що співвідносяться з їхніми можливостями. Усе це й складає основні напрями роботи психолога з попередження появи реакції дезадаптації у ВПО [11, с. 49].

На думку З. Спринської, важливими показниками адаптивних можливостей ВПО, які визначають їх поведінкову стратегію в новому середовищі проживання, є пережиті ними емоційні стани та індивідуальні особливості емоційного реагування в стресових ситуаціях [44].

Також дослідниця додає, що існує проблема в тому, що деякі ВПО не намагаються повноцінно інтегруватися в нове культурне середовище проживання, не бажають сприймати стиль життя людей тієї місцевості, жителями якої вони стали. Такі переселенці однозначно дотримуються лише тих цінностей, норм поведінки, звичаїв і традицій, які існують в регіонах країни, звідки вони приїхали. І хоча це відбувається в межах території однієї держави, все ж існують певні відмінності, що зумовлені демографічними, соціальними та економічними чинниками. Тому процес адаптації таких ВПО до нових умов проживання є досить важким і тривалим [44].

Здійснивши емпіричне дослідження *психологічних особливостей ВПО*, З. Спринська зробила висновок, що для більшості з них характерні такі властивості особистості, як: сором'язливість, невротичність, депресивність, тривожність, скутість, самотність, невпевненість в собі, що спричиняє появу труднощів в соціальній взаємодії з оточуючими. Також ВПО властива швидка втомлюваність, апатія, пригнічений настрій, відчуття безнадійності, низька самооцінка, байдужість до подій, що відбуваються навколо. Вони мають

проблеми з пам'яттю і увагою, страждають безсонням, їхні реакції сповільнені, а рухи скуті.

Дослідниця з'ясувала, що значній частині ВПО характерний підвищений рівень психопатизації, що викликає імпульсивну поведінку: байдужість до думок оточуючих, нехтування певними соціальними нормами, егоцентричність, труднощі в адаптації тощо. Також ця категорія ВПО має досить низьку стресостійкість, високий рівень песимістичності і пасивності. Тому З. Спринська вважає за потрібне розробляти і впроваджувати програми психологічного супроводу ВПО з метою зниження рівня негативних емоційних станів та покращення процесу адаптації їх до нових умов проживання [44].

На підтвердження результатів емпіричних досліджень З. Спринської, О. Галян вважає, що першочерговим завданням має бути забезпечення життєвої стійкості переселенців, збереження у них самодостатності та самоцінності, актуалізація їх особистісних ресурсів, що спрямовані не тільки на адаптацію до нової реальності проживання, але й на саморозвиток. Необхідно переглянути орієнтири самореалізації ВПО відповідно до нової життєвої ситуації, оцінити їхні можливості тощо [8].

Результати емпіричного дослідження особливостей *психосоціального благополуччя ВПО*, проведеного А. Голотенко, показали низький рівень у них психологічного благополуччя, що пов'язаний з їхньою нездатністю встановлювати соціальні контакти з оточуючими, закритістю та емоційною відстороненістю. Суб'єктивне сприйняття ВПО своєї життєвої ситуації характеризується високим рівнем занепокоєння майбутнім, наявністю тривожних тенденцій і переживань з приводу очікування ними можливих негативних подій, що виявляється на фоні високого рівня невизначеності та втоми. Загальний емоційний фон переселенців характеризується проявами тривожності і негативізму. Соціально-психологічною особливістю ВПО є знижене відчуття своєї цінності для суспільства [10].

Отже, з усього вище зазначеного можемо зробити висновок, що більшості ВПО притаманні значні психологічні проблеми (тривожність, скутість,

самотність, невпевненість в собі, швидка втомлюваність, апатія, пригнічений настрій, відчуття безнадійності, депресивність), що впливають на стан їхнього психосоціального благополуччя, здоров'я, взаємодію з оточуючими, пристосування до нових умов проживання тощо. Вирішенню цих проблем сприяє командна взаємодія психолога, соціального педагога, соціального працівника, лікаря щодо надання переселенцям соціально-психологічної та медичної допомоги, створення у них почуття захищеності і психологічного комфорту, виявлення у них потенційних фізичних і психічних ресурсів, активізації їх адаптаційного потенціалу та навчання їх самостійно вирішувати власні проблеми.

1.2 Особливості професійної діяльності фахівців соціономічних спеціальностей з внутрішньо переміщеними особами

Як уже зазначалося у попередньому підрозділі нашої роботи, вирішення психологічних, соціально-економічних, правових та інших проблем ВПО не можливе без командної взаємодії психолога, соціального педагога, соціального працівника, лікаря, тобто фахівців соціономічних спеціальностей.

З цього приводу О. Пришляк зауважує, що соціономічну групу професій становлять фахівці соціальних служб, соціальні працівники, педагоги закладів освіти, працівники поліції, лікарень тощо [34].

До професій соціономічного профілю І. Мельничук пропонує зараховувати учителів, лікарів, соціальних працівників, бібліотекарів та інших, основною функцією яких є здійснення певного впливу на іншу людину. Загальною характеристикою фахівців соціономічних професій є відсутність єдиних і чітких вимог до процесу професійної взаємодії, адже в системі «людина-людина» є підготовлений фахівець та інша особистість зі своїми індивідуальними характеристиками, особливостями і потребами. Тому представники соціономічних спеціальностей покликані виявляти високо

сформовану соціальну та комунікативну компетентність, професійну майстерність в налагодженні взаємин з іншими людьми [29].

В. Гладкова стверджує, що у ХХІ ст. все частіше спостерігаються радикальні зміни в усіх сферах життя людей. Відповідно зростає потреба у фахівцях соціономічних спеціальностей: психологах, соціальних працівниках, педагогах, менеджерах, лікарях та ін., які спроможні вирішувати людські проблеми на різних рівнях функціонування [9].

Розглянемо особливості і напрямки професійної діяльності фахівців соціономічних спеціальностей з ВПО в сучасних умовах.

О. Ольхович у *соціальній роботі з ВПО* умовно виділяє такі два види роботи:

1. Практична соціальна робота, що полягає в роботі з конкретною людиною чи групою людей, які потребують соціальної допомоги.
2. Організаційна робота, що передбачає організацію роботи соціальної служби, розробку конкретних програм діяльності тощо.

Дослідниця зауважує, що практична соціальна робота проводиться за такими *напрямами*, як: соціальним, соціально-психологічним, соціально-педагогічним, соціально-правовим, медико-соціальним, фінансовим, соціально-економічним, матеріальним, соціально-інформаційним та соціально-трудоим [31, с. 12].

В. Панок виділяє наступні *напрями роботи з ВПО*:

1. *Соціальний напрямок*, що здійснюється у взаємодії з різними відомствами, в тому числі з Пенсійним фондом. Він передбачає: проведення соціальних консультацій і заходів щодо соціальної реабілітації, соціальної діагностики ВПО; допомогу переселенцям в одержанні пенсій і допомог; організацію груп самопомоги і взаємодопомоги; профілактику бездомності та дитячої безпритульності; допомогу в поверненні майна ВПО і одержання ними компенсацій; взаємодію з різними державними установами і громадськими організаціями з питань допомоги ВПО.

2. *Соціально-інформаційний напрям*, що здійснюється у взаємодії з Держкомстатом та засобами масової інформації. Цей напрям реалізується через: інформування ВПО про діяльність соціальних служб; збір інформації про переселенців і її систематизація з метою організації соціальної допомоги цій категорії населення.

3. *Соціально-психологічний напрям*, що проводиться у взаємодії з органами освіти та охорони здоров'я. Він передбачає: психологічне консультування; психологічну корекцію і допомогу в соціальній адаптації; психологічну допомогу в гострих кризових ситуаціях; психопрофілактику стресу; проведення психологічних тренінгів; навчання навичкам аутотренінгу і психологічній саморегуляції; психологічну діагностику розвитку дітей і підлітків з родин ВПО.

4. *Соціально-педагогічний напрям*, що здійснюється у взаємодії з органами освіти, охорони здоров'я і правопорядку. Він реалізується через: проведення консультацій та соціально-педагогічну роботу з дітьми і підлітками; спеціалізовану (корекційну) соціально-педагогічну допомогу тим дітям і підліткам, які потребують її; соціально-педагогічну допомогу дітям і підліткам, що відчують труднощі в навчанні; професійне консультування і сприяння отриманню професійної освіти підлітками і молоддю.

5. *Соціально-правовий напрям*, що здійснюється у взаємодії із судовими і правоохоронними органами через: захист прав ВПО; надання їм інформації про їхні права та обов'язки; соціально-правове консультування.

6. *Медико-соціальний напрям*, що проводиться в контакті зі службами охорони здоров'я. Він передбачає: медико-соціальне консультування; надання долікарняної медичної допомоги; виявлення хронічно хворих і непрацездатних ВПО і організація для них спеціалізованих медико-соціальних консультацій; проведення соціально-психіатричної діагностики і допомоги; сприяння в придбанні ліків і інших медичних засобів; направлення у спеціалізовані медичні заклади.

7. *Фінансовий напрям* полягає в наданні стартової допомоги та фінансової допомоги ВПО на основі принципу індивідуального підходу до кожної конкретної ситуації.

8. *Соціально-економічний напрям* передбачає: консультування ВПО з соціально-економічних питань; надання їм допомоги в досягненні економічної самостійності; сприяння у підвищенні рівня доходів переселенців.

9. *Матеріальний напрям*, що здійснюється у взаємодії з громадськими організаціями через надання продуктової, речової та іншої натуральної допомоги ВПО (ліки, будматеріали тощо).

10. *Соціально-трудоий напрям*, що здійснюється в контакті із службами зайнятості населення через: сприяння в одержанні основної і додаткової роботи; допомога у відкритті власної справи; консультування з питань праці, зайнятості і профорієнтації; допомога в професійній підготовці і перепідготовці [33, с. 276].

З цього приводу А. Капська виокремлює такі *функції соціального працівника*, що сприяють налагодженню ефективної соціально-педагогічної роботи з ВПО:

- соціально-побутова (сприяння у наданні необхідної допомоги в покращенні житлових умов або забезпеченні житлом, організації побуту);
- соціально-медична (проведення профілактики захворювань, співпраця з закладами охорони здоров'я у наданні медичної допомоги);
- соціально-педагогічна (створення умов для соціальної адаптації, всебічного розвитку особистості переселенця, виявлення та задоволення соціокультурних потреб та інтересів у різних видах життєдіяльності);
- соціально-психологічна (проведення консультацій, корекція міжособистісних відносин людей у різних соціальних інститутах, надання допомоги у соціальній реабілітації тощо) [20, с. 35].

На думку І. Григоренко та Н. Савельєвої, визначальна роль у наданні різних видів допомог і підтримки ВПО належить *соціальному педагогу* та *соціальному працівнику*, які виступають посередниками між адміністративною

системою соціального захисту і переселенцями та їхніми сім'ями. Саме ці фахівці, як вважають дослідниці, покликані забезпечити доступність для ВПО комплексу послуг, які надають наявні в регіоні соціальні служби [11, с. 25].

Щодо роботи *соціального педагога*, то вона спрямована на допомогу ВПО у набутті навичок поведінки в новому середовищі проживання, частиною якого є найближче оточення: сім'я, трудовий колектив, сусіди. Також соціальний педагог сприяє в наданні ВПО ефективних гуманітарних послуг з метою поліпшення якості їхнього життя.

З метою надання допомоги та вирішення соціально-педагогічних проблем всі сім'ї переселенців з дітьми підлягають соціальному інспектуванню, в процесі якого вивчаються потреби дітей, а у разі необхідності сім'ї беруться під соціальний супровід. Для вирішення проблемних питань ВПО залучаються всі суб'єкти соціальної роботи, благодійні та громадські організації [11].

Як вважають І. Григоренко та Н. Савельєва, соціально-педагогічна робота є важливою складовою державної системи охорони соціально-психічного здоров'я ВПО та діє з метою виявлення і створення оптимальних умов для розвитку особистості. На сьогоднішній день в умовах війни в Україні ця робота набуває особливого значення [11].

Варто зауважити, що в закладах освіти *спеціалісти соціально-психологічної служби* (соціальний педагог, психолог, логопед, дефектолог) при здійсненні соціально-педагогічного та психологічного супроводу дітей з сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах та з метою недопущення своїми діями чи бездіяльністю вторинної травматизації у них зобов'язані чітко дотримуватися Етичного кодексу та вимог щодо застосування методик діагностичного інструментарію. У разі потреби фахівці повинні перенаправляти дітей, батьків і педагогів до інших спеціалістів або залучати до надання допомоги інших фахівців (психотерапевта, невролога) чи закладів та установ (охорони здоров'я, соціальних служб тощо) [11].

При цьому особливим методом соціально-педагогічної роботи з дітьми з сімей ВПО є *кризова інтервенція*, яка розглядається як робота, що спрямована

на вираження сильних емоцій і інтенсивних почуттів, актуалізованих конкретною ситуацією. Допомога при кризі сконцентрована на проблемі (ситуації), а не на людині. Цим цей метод відрізняється від консультивання чи психотерапії. Кризові інтервенції вимагають швидкого здійснення терапевтичних цілей щодо реорганізації всіх функцій і контактів людини у зв'язку з їх втратою [11, с. 54].

Соціальному педагогу важливо розуміти, що його професійна діяльність з дітьми, які пережили травмуючі події, носить в першу чергу захисний і профілактичний характер та спрямована на вирішення питань, пов'язаних із забезпеченням дотримання прав дитини, попередження і протидію появі негативним факторам, які спричиняють або можуть спричинити поглиблення кризового стану [11, с. 54].

Психологічна допомога є обов'язковою умовою для швидкої інтеграції ВПО у нову систему життєдіяльності, адже процес адаптації переселенців значно ускладнюється переживанням стресу, що спричинений негативним досвідом пережитих подій і негативною мотивацією до переїзду. Ознаки цього існують і на фізіологічному, і на поведінковому рівнях у формі проблем зі сном, дратівливістю, зниженням імунітету, погіршенням пам'яті, зростанням емоційної напруженості, появою труднощів у спілкуванні, що може спровокувати розвиток неврозів, депресії, параноїдальних і шизоїдних розладів [6].

На думку Л. Волинець, планування допомоги ВПО потребує, перш за все, враховування того, що більшість з них часто не усвідомлюють, якої саме допомоги вони потребують. Особливо це стосується *психологічної підтримки ВПО*. Тому, проводячи заходи з адаптації ВПО до нового середовища проживання, необхідно це здійснювати у формі навчання корисних навичок, бесід, підтримуючих зустрічей. Психологічну підтримку ВПО можна проводити в таких *формах*, як:

1. *Індивідуальна робота*, що передбачає індивідуальне консультування або бесіди з актуальних питань, кризове консультування, зустрічі з планування і ведення випадку, оцінки успіхів, терапевтичні зустрічі тощо.

2. *Сімейне консультування*, що спрямоване на опрацювання травматичного досвіду ВПО на рівні всієї родини та постановку цілей на подальше життя; консультування батьків з питань профілактики психологічної травми дитини та створення для неї підтримуючого середовища.

3. *Тренінги з розвитку життєвих навичок*, які можуть мати різні тематики, корисні для ВПО для їх подальшої адаптації. Ці тематики можуть бути поєднані загальною програмою чи представлені окремо, з урахуванням потреб і інтересів ВПО.

4. *Групи взаємодопомоги і взаємопідтримки*, що створюються за ініціативи та участі активних членів центрів компактного проживання ВПО, громади чи територіального центру, де вони проживають. Завдяки участі у таких групах переселенці набувають корисних навичок, розвивають власну самостійність, впевненість у власних силах.

5. *Психокорекційні групи*, в які зазвичай потрапляють найбільш вразливі переселенці з різними психологічними і психосоматичними проблемами. В цих групах використовуються методи психосоціальної реабілітації, що націлені на усвідомлення травми і включення механізмів подолання стресу; зменшення стресових розладів; корекцію психосоматичних розладів та розвиток навичок подолання душевної кризи [37].

В. Панок вважає, що психологічна підтримка ВПО передбачає надання першої психологічної допомоги та проведення тренінгових занять, спрямованих на розвиток стійкості до стресу у переселенців: посилення ролі позитивних активностей, розвиток навичок керування психологічними реакціями, пропагування позитивного мислення та відновлення підтримуючих соціальних зв'язків. Основною метою проведення тренінгів для ВПО, на думку науковця, є зміцнення соціально-психологічного реагування людей, постраждалих

унаслідок воєнних дій, зменшення соціально-психологічних наслідків травми, забезпечення доступу до отримання якісної психологічної допомоги [43, с. 42].

Отже, як бачимо, кожен фахівець соціономічного профілю має власні функції та напрями роботи з ВПО. Так, напрями роботи *соціального працівника* з ВПО є: соціальний, соціально-інформаційний, соціально-психологічний, соціально-педагогічний, соціально-правовий, медико-соціальний, фінансовий, соціально-економічний, матеріальний та соціально-трудоий напрями. Відповідно до цих напрямів соціальні працівники виконують наступні функції: соціально-побутова; соціально-медична; соціально-педагогічна; соціально-психологічна.

Напрями роботи *соціального педагога* з ВПО є: навчання їх навичок адаптації і поведінки в новому середовищі проживання; сприяння в наданні ВПО гуманітарних послуг з метою поліпшення якості їхнього життя; соціальне інспектування, в процесі якого вивчаються потреби дітей, а у разі необхідності сім'ї ВПО беруться під соціальний супровід.

Основними напрями роботи *психолога* з ВПО є психологічна допомога та психологічна підтримка, що здійснюються в таких формах, як: індивідуальна робота; сімейне консультування; тренінги з розвитку життєвих навичок; групи взаємодопомоги і взаємопідтримки; психокорекційні групи тощо.

1.3 Професійно важливі та особистісні якості фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами

Л. Волинець зазначає, що ВПО є новою групою, з якою працюють соціальні служби, фахівці та волонтери. Пережитий переселенцями травматичний досвід та переміщення в нове середовище є для них кризовою життєвою ситуацією, яку посилює стресовий стан. Тому для розуміння їх станів і потреб, планування і надання допомоги фахівцю варто пройти навчання, взаємодіяти і обмінюватися досвідом з фахівцями різних галузей [37].

Дослідниця виокремлює такі *вимоги до фахівця* соціономічної спеціальності, який працює з переселенцями:

1. Наявність відповідної освіти, навичок та умінь.
2. Ресурсність.
3. Уникнення стереотипізації.
4. Нейтральність під час роботи.
5. Доступність у роботі.
6. Уміння ясно і чітко доносити свої думки.
7. Здатність проявляти справжню участь у взаємодії з клієнтом.
8. Надійність, безпечність, чесність, конфіденційність.
9. Впевненість в собі та повага до інших.
10. Уміння швидко реагувати на зміни, адаптуватися до ситуації [37].

Науковці Л. Тюптя та І. Іванова у якості вимог до *особистості соціального працівника* розглядають вимоги до:

- схильностей та інтересів (вольові риси, інтереси);
- психофізіологічні вимоги (зібраність, уважність, терплячість, уміння володіти собою);
- інтелекту (соціальний інтелект, творчий потенціал особистості);
- емоційно-вольової сфери (емоційна стійкість, уміння володіти собою, стриманість, підтягнутість, вольові якості);
- моральних якостей (певна система цінностей, вимоги до світоглядної сфери і власної життєвої позиції) [50, с. 60].

І. Зверєва та Г. Лактіонова серед *особистісних якостей соціального працівника* одними з найважливіших виділяють такі особистісні якості, як:

- гуманістична спрямованість;
- відповідальність;
- почуття власної гідності та повага до гідності іншої людини;
- емпатійність;
- готовність зрозуміти іншу людину і надати їй всебічну допомогу;

- уміння координувати соціальні зв'язки та власні дії на основі навичок спостереження;

- уміння відбирати та аналізувати соціально значущу інформацію.

Окрему групу складають *професійні якості*, серед яких найважливішими є комунікативні навички, володіння культурою спілкування тощо [17, с. 210].

Щодо професійної діяльності *психологів*, які працюють з ВПО, то потрібно зауважити, що ця діяльність відрізняється від інших видів діяльностей необхідністю працювати з людьми, які відчувають значне психічне та емоційне напруження, характеризуються постійною нервозністю тощо. Тому складність та особливості професійної діяльності психологів з ВПО зумовлюють вимоги до їх особистості: розвинений інтелект, комунікабельність, емоційна стійкість, гуманність.

Т. Каменщук стверджує, що перед психологами стоїть «приховане» завдання – допомогти ВПО усвідомити значення своєчасного включення своїх індивідуальних ресурсів для повернення втраченого психічного здоров'я. Головне завдання психолога – допомогти переселенцям зорієнтуватися в новому середовищі проживання та віднайти ресурс для подолання стресових ситуацій. Адже за умови внутрішнього включення переселенців у навчання різноманітним прийомам та методам саморегуляції, у них швидше сформується позитивна мотивація та активні установки на життя та професійну діяльність [19].

Як зауважує Н. Пророк, головною умовою професійного зростання та розвитку психологів є зростання рівня їх соціально-психологічних здібностей, мотивації та цінностей, що відображають особистісно-філософську позицію психолога, функціональні (знання та вміння) та регулятивні (позитивний емоційний фон, висока працездатність, відсутність тривожності) якості [36].

На думку Н. Сургунд, психологам для досягнення високого рівня професійних здібностей та професійного зростання важливо розвивати *особистісні характеристики*, які згруповані наступним чином: сфери

міжособистісних стосунків, інтелектуальні сфери, особистісні сфери, сфери самосвідомості [46].

В. Панок стверджує, що психолог, при наявності готовності до контактів з ВПО, повинен вміти їх підтримувати, зберігати емоційну рівновагу у процесі спілкування, володіти високою інтелектуальністю, чутливістю, усвідомлювати межі своєї компетентності, мати певний індивідуалізм та спиратись на власні мотиви в процесі прийняття рішень [39].

На основі власних досліджень Л. Кияшко виокремила групу *ознак*, що є найбільш значущими у професійній діяльності психологів з переселенцями. На її думку, сюди належать: спостережливість, емпатія, щирість, терпимість, любов до людей, професійна компетентність, уміння слухати, витримка, безоцінне ставлення до людей [39].

Н. Пов'якель вважає, що успішне вирішення психологом різноманітних професійних завдань значною мірою залежить від наявності у нього *професійно важливих рис і якостей*, а саме: адекватність самооцінки, сенситивність до поведінки інших людей, розвинена емпатійність, толерантність, відсутність внутрішніх особистісних конфліктів, які обумовлюють проекції, неадекватні психологічні захисти тощо. Усі ці якості дають змогу психологу займатися запитами і станом клієнта (в тому числі і ВПО), а не самостверджуватися за рахунок нього, а також дозволяють не відволікатися на свої психічні стани, переживання, проблеми під час роботи з клієнтом [39].

Дослідник Р. Кочунас узагальнив і систематизував *професійно важливі якості* психолога і на цій основі розробив модель особистості ефективного консультанта. Він виокремив наступні якості психолога, які лежать в основі моделі:

- автентичність;
- толерантність до невизначеності;
- розвинена емпатія;
- відкритість досвіду;
- розвиток самопізнання;

- сила особистості та ідентичність;
- відповідальність;
- глибина стосунків з іншими людьми;
- постановка реалістичних цілей.

Аналізуючи цю модель, можна стверджувати, що професійно важливі якості, які повинні бути притаманні психологу, щоб найбільшою мірою забезпечити успіх його діяльності, можуть бути позначені як показники особистісної готовності до професійної діяльності [39].

Підсумовуючи, можемо визначити найсуттєвіші *особистісні якості*, які варто враховувати у процесі професійного відбору психологів до надання психологічної допомоги ВПО:

1. Спрямованість особистості.
2. Розвинуте почуття соціальної відповідальності, гуманістична позиція, соціальна зрілість.
3. Комунікативна компетентність.
4. Активність, уважність, організованість, емоційна експресивність, конструктивність, старанність.
5. Прагнення до самовдосконалення та самоактуалізації, адекватна самооцінка.
6. Мотивація на досягнення успіху.
7. Високий рівень розвитку таких психічних процесів, як пам'ять, увага, мислення тощо.
8. Вихованість, високий рівень особистої культури.

Таким чином, розгляд професійно важливих та особистісних якостей фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО показав, що найважливішими *особистісними якостями фахівців* є: гуманістична спрямованість, відповідальність, почуття власної гідності, емпатійність, готовність зрозуміти іншу людину та надати їй всебічну допомогу, комунікативність, активність, уважність, організованість, емоційна експресивність, конструктивність, старанність.

Щодо *професійно важливих якостей* фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО, то найголовнішими з них є: автентичність, толерантність до невизначеності, мотивація на досягнення успіху, постановка реалістичних цілей, прагнення до самовдосконалення та самоактуалізації, професійна компетентність, вміння слухати, витримка, безоцінне ставлення до людей.

Висновки до розділу

Отже, проведений аналіз наукових джерел дозволив зробити наступні висновки:

На сьогоднішній день, коли війна в Україні триває, існує безліч причин масового внутрішнього переміщення осіб: прагнення виїхати з-під обстрілів та жити в безпеці; відсутність можливостей жити вдома через нестачу продуктів харчування, води, світла, ліків, транспорту тощо; зруйновані домівки, які унеможливають повернення додому навіть після закінчення війни.

Внутрішньо переміщеними особами (ВПО) є громадяни України, які постійно проживають в Україні, але яких змусили або які самостійно покинули своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

При цьому ВПО відчувають безліч психологічних проблем і труднощів (тривожність, скутість, самотність, невпевненість в собі, швидка втомлюваність, апатія, пригнічений настрій, відчуття безнадійності, депресивність), що впливають на стан їхнього психосоціального благополуччя, здоров'я, взаємодію з оточуючими, пристосування до нових умов проживання тощо. Вирішенню цих та інших проблем сприяє командна взаємодія фахівців соціономічних спеціальностей (психолога, соціального педагога, соціального працівника) щодо надання переселенцям різнобічної допомоги, створення у них

почуття захищеності і психологічного комфорту, виявлення у них потенційних фізичних і психічних ресурсів, активізації їх адаптаційного потенціалу та навчання їх самостійно вирішувати власні проблеми.

У процесі дослідження ми з'ясували, що кожен фахівець соціономічного профілю має власні функції та напрями роботи з переселенцями. Так, напрямами роботи соціального працівника з ВПО є: соціальний, соціально-інформаційний, соціально-психологічний напрям, соціально-педагогічний, соціально-правовий, медико-соціальний, фінансовий, соціально-економічний, матеріальний та соціально-трудоий напрями. Відповідно до цих напрямів соціальні працівники виконують наступні функції: соціально-побутова; соціально-медична; соціально-педагогічна; соціально-психологічна.

Напрями роботи соціального педагога з ВПО полягають у: навчанні навичок адаптації і поведінки в новому середовищі проживання; сприянні в наданні ВПО гуманітарних послуг з метою поліпшення якості їхнього життя; соціальному інспектуванні, в процесі якого вивчаються потреби дітей, а у разі необхідності сім'ї ВПО беруться під соціальний супровід.

Основними напрямами роботи психолога з ВПО є психологічна допомога та психологічна підтримка, що здійснюються в таких формах, як: індивідуальна робота; сімейне консультування; тренінги з розвитку життєвих навичок; групи взаємодопомоги і взаємопідтримки; психокорекційні групи тощо.

Для надання різних видів професійної допомоги ВПО фахівці соціономічних спеціальностей мають володіти професійними та особистісними якостями. До найважливіших особистісних якостей фахівців належать: гуманістична спрямованість, відповідальність, почуття власної гідності, емпатійність, готовність зрозуміти іншу людину та надати їй всебічну допомогу, комунікативність, активність, уважність, організованість, емоційна експресивність, конструктивність, старанність.

До головних професійно важливих якостей фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО ми віднесли: автентичність, толерантність до невизначеності, мотивація на досягнення успіху, постановка реалістичних

цілей, прагнення до самовдосконалення та самоактуалізації, професійна компетентність, вміння слухати, витримка, безоцінне ставлення до людей.

Формування цих та інших якостей у фахівців соціономічних спеціальностей передбачає їх вчасну діагностику та подальший розвиток у процесі професійної діяльності.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РІВНІВ РОЗВИТКУ ОСОБИСТІСНИХ І ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДО РОБОТИ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

2.1 Діагностичне дослідження рівнів розвитку особистісних і професійних якостей у майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами

З метою діагностики рівнів розвитку особистісних і професійних якостей у майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО були обрані та застосовані в емпіричному дослідженні наступні діагностичні методики:

1. Тест-опитувальник мотивації досягнення А. Мехрабіана (для вивчення рівня розвитку у досліджуваних мотивації досягнення успіху);
2. Тест комунікативних умінь Л. Міхельсона, адаптований Ю. Гільбухом (для діагностики комунікативних якостей в учасників дослідження);
3. «Методика визначення стресостійкості і соціальної адаптації Т. Холмса і Р. Раге» (для визначення рівня розвитку стресостійкості досліджуваних);
4. Методика ціннісних орієнтацій М. Рокіча (для діагностики розвитку ціннісних орієнтацій в учасників дослідження);
5. Методика «Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема» (для визначення рівня розвитку у досліджуваних прагнень до самовдосконалення і саморозвитку).

До емпіричного дослідження було залучено 13 здобувачів другого курсу спеціальності «Соціальна робота» та 50 здобувачів другого курсу спеціальності «Психологія» Хмельницького національного університету (далі – ХНУ).

Для дослідження рівня розвитку у досліджуваних *мотивації досягнення успіху* був використаний Тест-опитувальник мотивації досягнення А. Мехрабіана. Тест складається з ряду тверджень, що стосуються окремих рис характеру, а також думок і почуттів з приводу деяких життєвих ситуацій. На основі підрахунку сумарного балу визначають, яка мотиваційна тенденція домінує в учасника дослідження на даний момент. Для цього бали всієї вибірки досліджуваних ранжують і виділяють дві контрастні групи: верхні 27% вибірки характеризуються мотивами орієнтації на успіх, а нижні 27% – мотивами на уникнення невдачі [25].

Варто зауважити, що за допомогою *Тесту-опитувальника мотивації досягнення А. Мехрабіана* ми виявили такі мотиваційні тенденції в майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей, як «мотивація на досягнення успіху» та «мотивація на уникнення невдачі».

Результати діагностики мотиваційних тенденцій у майбутніх соціальних працівників представлені на рисунку 2.1.

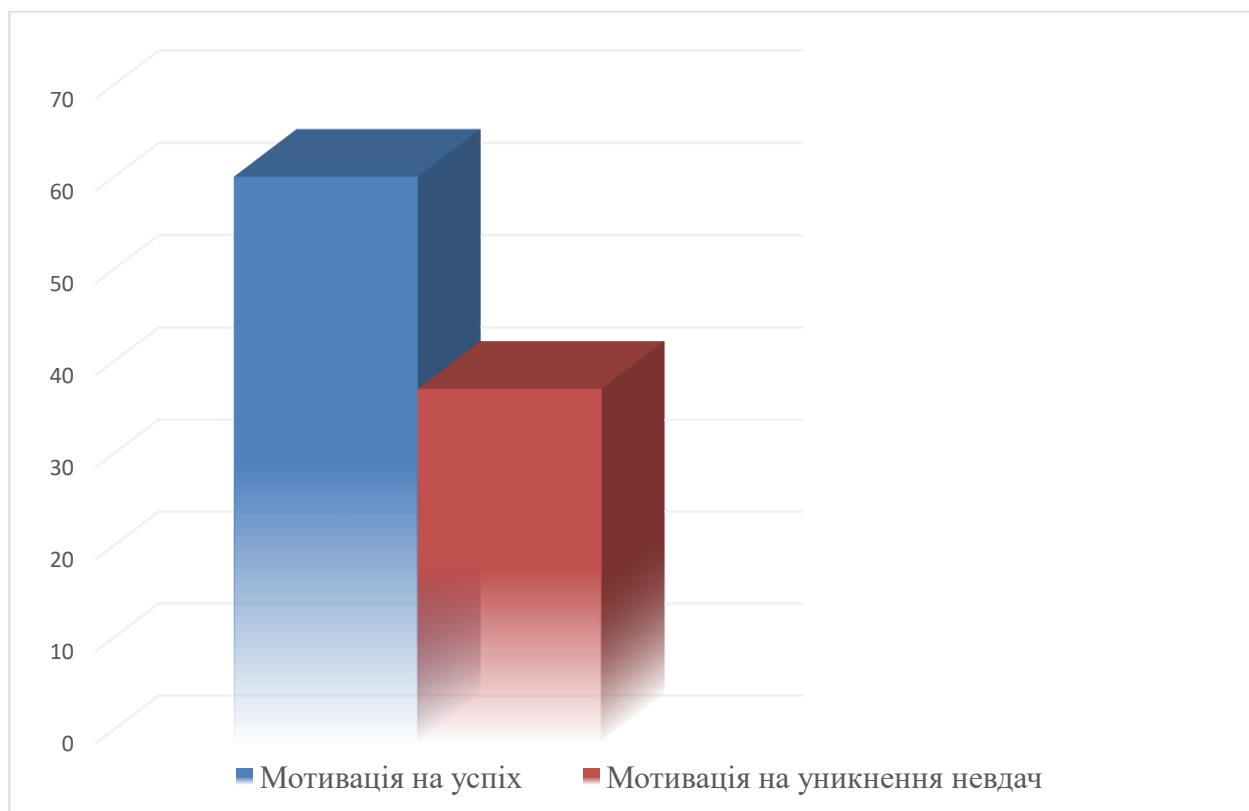

Рисунок 2.1 – Результати дослідження мотиваційних тенденцій у майбутніх соціальних працівників (у %)

Як показують дані на рисунку 2.1, у більшості майбутніх соціальних працівників переважає мотивація на досягнення успіху (61,5%), що свідчить про те, що вони відповідально ставляться до навчання, намагаються виконувати усі завдання.

Результати діагностики мотиваційних тенденцій у майбутніх психологів демонструє рисунок 2.2.

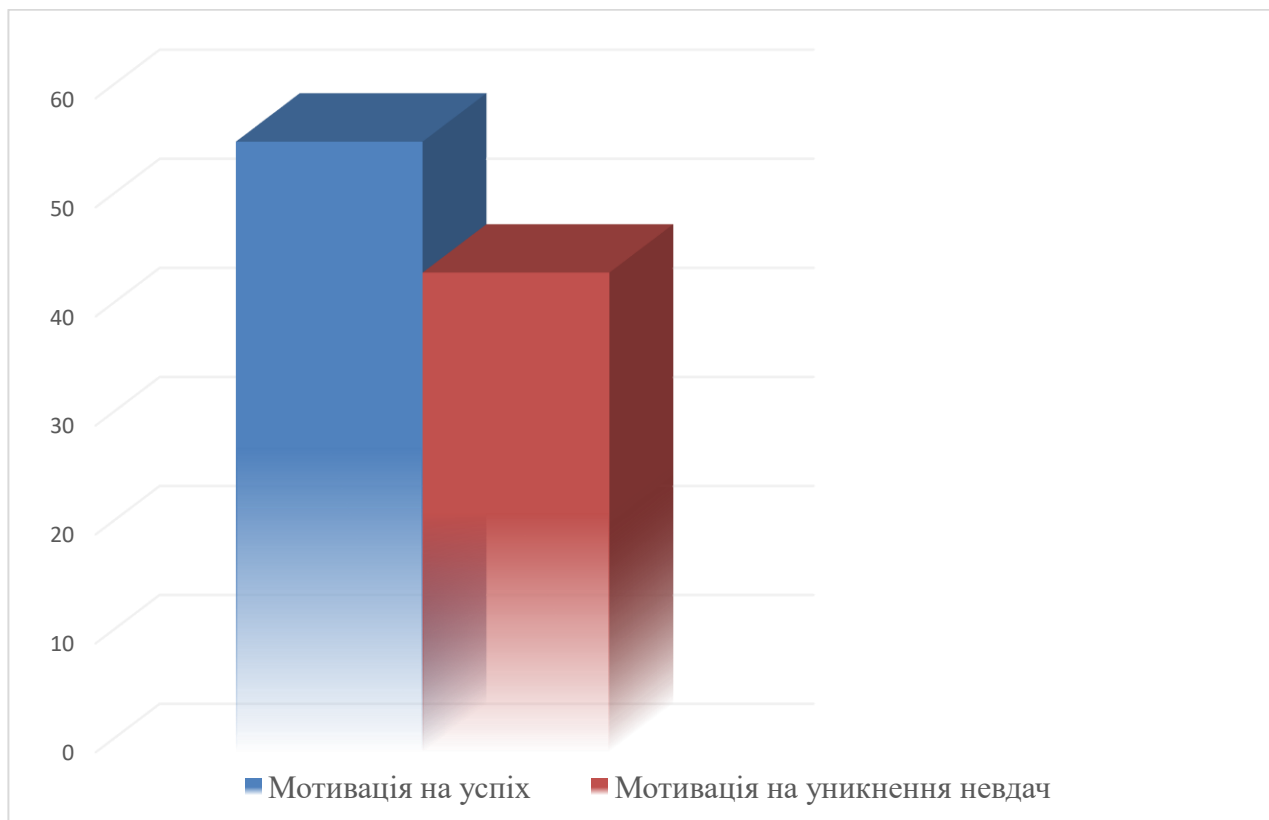

Рисунок 2.2 – Результати дослідження мотиваційних тенденцій у майбутніх психологів (у %)

Дані, наведені на рисунку 2.2 показують, що у майбутніх психологів також переважають мотиви досягнення успіху (56%), а не мотиви уникнення невдач (40%). Це свідчить про їхню впевненість у власних силах, відсутність тривожності, цілеспрямованість та активність в навчальній діяльності.

Отже, як бачимо, у майбутніх фахівців соціальної та психологічної сфери переважають мотиви досягнення успіху, а не уникнення невдач.

З метою діагностики рівнів розвитку комунікативних якостей та комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціономічного профілю нами був застосований *Тест комунікативних умінь Л. Міхельсона, адаптований*

Ю. Гільбухом. Даний тест складається з 27 комунікативних ситуацій, до кожної з якої пропонується п'ять можливих варіантів поведінки і досліджуваному треба вибрати один з них. Авторами цієї тестової методики пропонується ключ, за допомогою якого можна визначити, до якого типу реагування належить досліджуваний: впевненому, залежному або агресивному [58].

Результати діагностики рівня розвитку комунікативних якостей та комунікативної компетентності у майбутніх соціальних працівників наведені на рисунку 2.3.

Рисунок 2.3 – Результати діагностики рівня розвитку комунікативних якостей та комунікативної компетентності у майбутніх соціальних працівників (у %)

Дані, представлені на рисунку 2.3 показують, що більшість майбутніх соціальних працівників є достатньо комунікабельними (46,2%). У 30,8% досліджуваних виявлено найвищі показники активності та комунікабельності. Натомість, 15,4% майбутніх фахівців соціальної сфери виявляють неактивність

у спілкуванні, а 7,6% – замкнутість. Тому ці студенти потребують особливої уваги кураторів і викладачів кафедри.

Характеристика результатів дослідження рівнів розвитку комунікативних якостей та комунікативної компетентності у майбутніх психологів представлена на рисунку 2.4.

Рисунок 2.4 – Результати діагностики рівня розвитку комунікативних якостей та комунікативної компетентності у майбутніх психологів (у %)

Як видно з рисунку 2.4, у майбутніх психологів виявлені ще кращі показники комунікативної компетентності і комунікативних якостей. У 56% з них діагностовано достатню комунікабельність, у 28% – переважають найвищі показники активності та комунікабельності, лише 16% проявили неактивність у спілкуванні, а замкнутість і недостатня комунікабельність не виявлена в жодного майбутнього психолога.

Отже, можемо стверджувати, що майбутні соціальні працівники та майбутні психологи є досить комунікабельними та активними людьми.

Для діагностики рівнів розвитку стресостійкості у майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей ми використали «Методику визначення стресостійкості і соціальної адаптації Т. Холмса і Р. Раге» [59].

Авторами методики є американські лікарі Т. Холмс і Р. Раге, які вважали, що *стресостійкість* є здатністю людини витримувати певні психофізичні навантаження та переносити стреси без шкоди для свого організму і психіки. Дана методика містить список із 43 психотравмуючих подій повсякденного життя людини за останній рік, що мають для неї різне емоційне забарвлення і значимість, і кожне з яких оцінюється в балах за 100 бальною шкалою.

Результати діагностики рівнів розвитку стресостійкості та соціальної адаптації у майбутніх соціальних працівників наведені на рисунку 2.5.

Рисунок 2.5 – Рівні розвитку стресостійкості та соціальної адаптації у майбутніх соціальних працівників (у %)

Дані, наведені на рисунку 2.5 показують, що у більшості майбутніх соціальних працівників наявний пороговий (середній) рівень розвитку стресостійкості та соціальної адаптації (46,2%). У 30,8% досліджуваних виявлений високий рівень розвитку стресостійкості, а в 15,4% – досить високий рівень розвитку стресостійкості і соціальної адаптації. Усі ці дані говорять про

те, що майбутні фахівці соціальної сфери володіють здатністю витримувати значні психофізичні навантаження та переносять стреси без шкоди для свого здоров'я. Лише один досліджуваний (7,6%) виявив низький рівень опірності стресу.

Результати діагностики рівнів розвитку стресостійкості та соціальної адаптації у майбутніх психологів представлені на рисунку 2.6.

Рисунок 2.6 – Рівні розвитку стресостійкості та соціальної адаптації у майбутніх психологів (у %)

У майбутніх психологів, як і в майбутніх соціальних працівників, було виявлено переважно пороговий (44%) та високий (32%) рівні розвитку стресостійкості та соціальної адаптації. У 16% майбутніх психологів діагностовано досить високий рівень розвитку стресостійкості, а низький рівень стресостійкості показали четверо досліджуваних (8%).

Таким чином, можемо зробити висновок, що у більшості майбутніх фахівців соціальної сфери наявні досить хороші показники стресостійкості та соціальної адаптації, що свідчить про їхню здатність витримувати значні

психофізичні навантаження та переносити стреси без шкоди для свого організму і психіки.

Для діагностики особливостей розвитку ціннісних орієнтацій в учасників дослідження ми використали *Методику ціннісних орієнтацій М. Рокіча*, яка заснована на прямому ранжуванні списку цінностей. Автор цієї методики розрізняв два класи цінностей:

1) термінальні – переконання в тому, що якась кінцева ціль варта того, щоб до неї прагнути;

2) інструментальні – переконання в тому, що якийсь образ дій чи якості особистості є найкращими в будь-якій ситуації.

Тобто, такий поділ цінностей подібний до традиційного поділу на цінності-цілі та цінності-засоби.

Досліджуваним пропонується два списки цінностей (по 18 в кожному) на аркушах паперу. В списках вони мають присвоїти кожній цінності ранговий номер. Спочатку ранжують набір термінальних, а потім інструментальних цінностей [7].

Узагальненим висновком дослідження особливостей розвитку ціннісних орієнтацій у 13 студентів спеціальності «Соціальна робота» є результати, представлені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 – Результати дослідження ціннісних орієнтацій у майбутніх соціальних працівників

Ступінь важливості	Термінальні цінності		Інструментальні цінності	
	цінність	%	цінність	%
Найбільш важливі	Матеріально забезпечене життя	61,5	Незалежність	69,2
	Здоров'я	38,5	Життєрадісність	30,8
Найменш важливі	Щасливе сімейне життя	46,2	Ефективність у справах	38,5

Кінець таблиці 2.1

	Розваги	30,8	Тверда воля	38,5
	Свобода	23	Широта поглядів	23
Пріоритетні	Матеріально забезпечене життя	61,5	Незалежність	53,8
	Здоров'я	38,5	Освіченість	46,1

Дані, наведені в таблиці 2.1 показали, що для майбутніх соціальних працівників *пріоритетними термінальними цінностями* є матеріально забезпечене життя та здоров'я. А *пріоритетними інструментальними цінностями* є незалежність та освіченість. Вважаємо, що отримані результати дослідження показують не лише наявну кризу в соціально-економічній ситуації в країні, за якої більшість студентів змушені працювати вже з перших курсів навчання, щоб заробити кошти і на навчання, і на життя, але й ці дані дослідження прямо корелюють з віковими особливостями та цінностями сучасного студентства.

Результати дослідження особливостей розвитку ціннісних орієнтацій у 50 студентів спеціальності «Психологія» представлені в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2 – Результати дослідження ціннісних орієнтацій у майбутніх психологів

Ступінь важливості	Термінальні цінності		Інструментальні цінності	
	цінність	%	цінність	%
Найбільш важливі	Щасливе сімейне життя	56	Незалежність	54
	Здоров'я	44	Вихованість	46
Найменш важливі	Творчість	56	Дієвість	48
	Розваги	28	Раціональність	32

Кінець таблиці 2.2

	Суспільне визнання	16	Широта поглядів	20
Пріоритетні	Здоров'я	60	Незалежність	58
	Щасливе сімейне життя	40	Вихованість	42

Результати дослідження, представлені в таблиці 2.2 показали, що для майбутніх психологів *пріоритетними термінальними цінностями* є здоров'я та щасливе сімейне життя, а *пріоритетними інструментальними цінностями* є незалежність та вихованість. Ці дані майже корелюють з результатами дослідження ціннісних орієнтацій у майбутніх соціальних працівників, адже обидві групи досліджуваних пріоритетними цінностями обрали здоров'я та незалежність.

Останньою методикою, що була використана у нашому емпіричному дослідженні стала *Методика «Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема»* (для визначення рівня розвитку у досліджуваних прагнень до самовдосконалення і саморозвитку). Дана методика застосовується для вивчення *самоефективності* – впевненості (переконань) людини щодо її здатності організувати та здійснити діяльність для досягнення певної мети. Також під самоефективністю розуміють продуктивний процес інтеграції когнітивних і соціальних компонентів задля здійснення оптимальної стратегії поведінки у різноманітних ситуаціях [25].

Методика «Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема» складається з 10-ти тверджень, які досліджуваному пропонується співвіднести з ефективністю своєї діяльності. А отримані результати інтерпретуються таким чином:

36-40 балів – висока самоефективність;

30-35 балів – вища за середню;

25-29 балів – середня;

20-24 бали – нижча за середню;

19 і менше балів – низька.

Результати діагностики рівня розвитку у майбутніх соціальних працівників самоефективності, прагнень до самовдосконалення і саморозвитку наведені на рисунку 2.7.

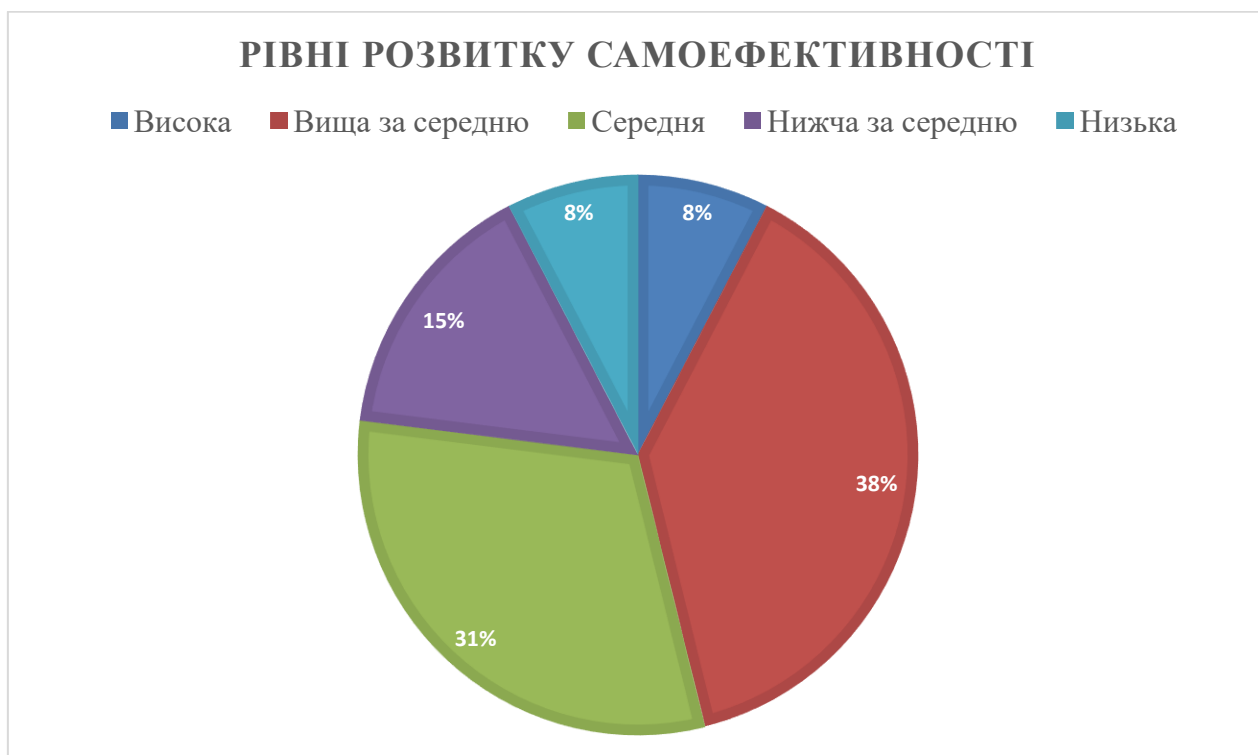

Рисунок 2.7 – Рівні розвитку самоефективності у майбутніх соціальних працівників (у %)

Отже, як бачимо з рисунку 2.7, у майбутніх соціальних працівників самоефективність розвинена здебільшого на вище за середній (38,5%) та середньому (30,8%) рівні. Ці результати говорять про те, що досліджувані прагнуть досягати своєї мети, бажають самовдосконалюватися і саморозвиватися. І лише в трьох досліджуваних самоефективність розвинена на низькому та нижче за середній рівень.

Результати діагностики рівня розвитку у майбутніх психологів самоефективності, прагнень до самовдосконалення і саморозвитку за методикою «Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема» наведені на рисунку 2.8.

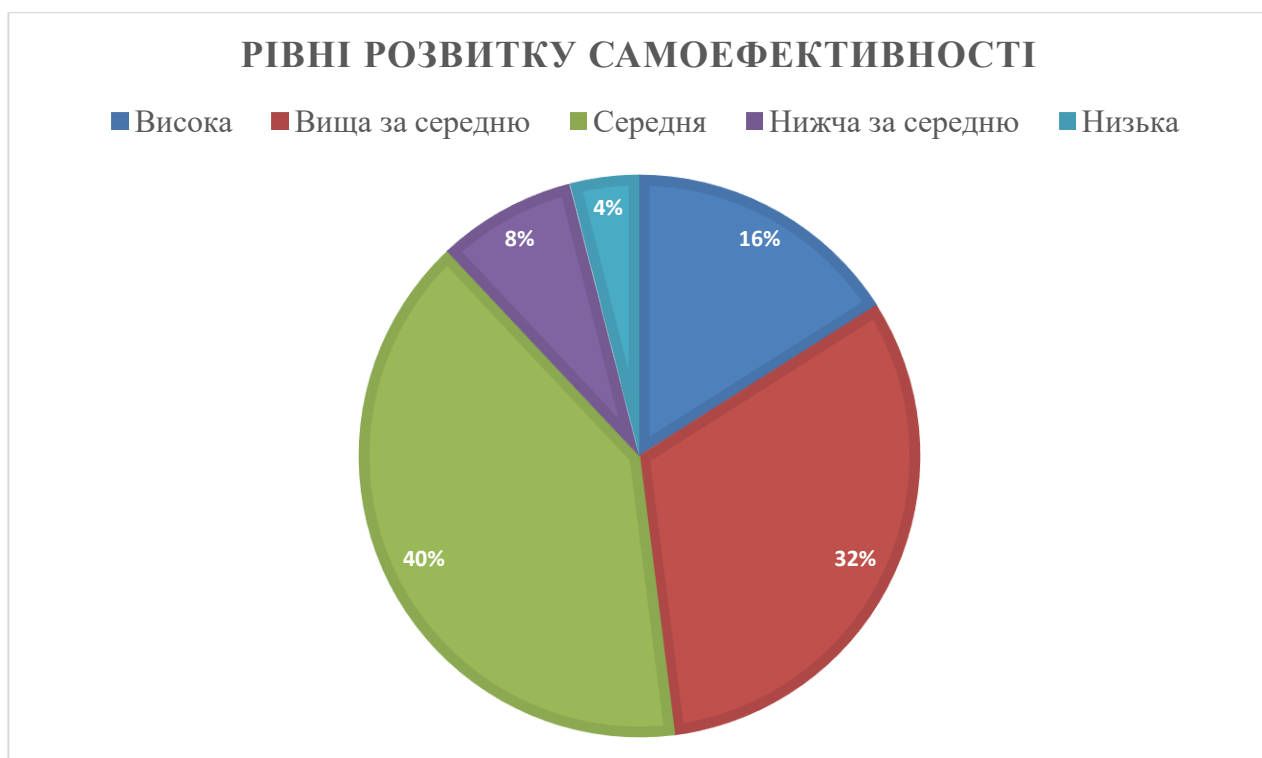

Рисунок 2.8 – Рівні розвитку самоефективності у майбутніх психологів
(у %)

Як бачимо, у майбутніх психологів також виявлені переважно середні (40%) та вищі за середні (32%) рівні розвитку самоефективності. У чотирьох досліджуваних діагностовано нижчий за середній рівень самоефективності (8%) та в двох студентів-психологів цей рівень є низьким (4%).

Таким чином, на основі результатів проведеного дослідження можемо зробити висновок, що такі особистісні та професійні якості майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей, як система ціннісних орієнтацій, мотивація досягнення успіху, стресостійкість, комунікабельність, самоефективність і прагнення до самовдосконалення розвинені на середньому та вище за середній рівні. Але для покращення цих показників студентам варто постійно підвищувати власну майстерність, проходити різноманітні курси, розвивальні і тренінгові заняття з розвитку особистісних і професійно важливих якостей, які згодом у роботі з будь-якою категорією клієнтів (у тому числі і з ВПО) стануть у нагоді.

2.2 Соціально-психологічний тренінг з розвитку особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами

За результатами діагностичного дослідження ми встановили, що розвиток особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО передбачає застосування різноманітних технологій, методів, способів, засобів. На наш погляд, найбільш ефективним засобом розвитку особистісних і професійних якостей фахівців соціономічної сфери до роботи з ВПО є *соціально-психологічний тренінг* як форма освітньої роботи, що дозволяє включити особистість у самосвітній процес і досягти значних практичних результатів одразу у ході тренінгу.

Загалом, *тренінг* являє собою спеціальний тренувальний режим, тренування, що потребує особливих методичних підходів до його підготовки, організації та проведення [52, с. 548].

Тренінг сприяє підвищенню саморозуміння і розуміння інших, активному слуханню, аргументації своєї позиції, зниженню нервово-емоційного напруження, розвитку соціальної сенситивності – сприйнятливості до станів, переживань, думок інших людей, розвитку навичок, рефлексії та зворотнього зв'язку, тобто формуванню умінь і якостей, що сприяють становленню професіоналізму фахівця.

Як спосіб психологічної допомоги людям груповий тренінг почав активно використовуватися зарубіжними психологами. Так, у групі тренінг використовували психотерапевти А. Адлер, Т. Барроу, А. Вольф, С. Славсон, Л. Уендер, П. Шільдер.

Вперше термін «соціально-психологічний тренінг» вперше був уведений у науковий обіг М. Форвергом. Такий тренінг радянські вчені почали використовувати на початку ХХ століття, проте особливий інтерес до нього проявився тільки в 90-ті роки.

У сучасному тлумачному психологічному словнику В. Шапара зазначено,

що *соціально-психологічний тренінг* є сферою практичної психології, що орієнтована на використання активних методів групової психологічної роботи з метою розвитку компетентності у спілкуванні [52, с. 548].

Базовими методами соціально-психологічного тренінгу є групова дискусія та рольова гра в різних модифікаціях і сполученнях. Зазвичай чисельність групи – від 7 до 15 осіб, а тривалість циклу занять – від декількох днів до місяців.

Зустрічі учасників можуть бути щоденними або один-два рази на тиждень. Тривалість кожної зустрічі – від 1.5 години до 3-х і більше.

Загальна мета соціально-психологічного тренінгу відображена в його завданнях:

1. Оволодіти психологічними знаннями.
2. Формувати уміння та навички у сфері спілкування.
3. Корегувати, формувати і розвивати установки, необхідні для успішного спілкування.
4. Розвивати здатність до адекватного і повного пізнання себе та інших людей.
5. Корегувати і розвивати систему відносин особистості [52, с. 549].

Укладач словника В. Шапар зауважує, що розходження в певних завданнях, у вихідних даних і методичних модифікаціях призводить до різноманіття форм тренінгу: поведінковий тренінг, тренінг чутливості, рольовий тренінг, відеотренінг тощо. А основними учасниками цих тренінгів є люди, чия професійна діяльність безпосередньо пов'язана зі спілкуванням, або ж люди, які відчувають значні труднощі у налагодженні контактів з іншими людьми [52, с. 549].

На думку М. Лапіної, соціально-психологічний тренінг є «... високоефективним інструментом розвитку й досягнення змін особистості професіонала, посідає особливе місце в сучасній системі освіти й професійного навчання соціальних працівників, професійна діяльність яких вирізняється

емоційною напруженістю та когнітивною складністю міжособистісного спілкування» [28, с. 154].

Сферами застосування соціально-психологічного тренінгу є: практична психологічна допомога, корекція, програми психологічного супроводу, які спрямовані на актуалізацію психологічних якостей та розвиток здібностей, що містять у своїй структурі ряд психологічних якостей [51].

Британські науковці W. Johnson та N. Kaslow стверджують, що важливою характеристикою соціально-психологічного тренінгу є те, що він надає учасникам можливість зворотнього зв'язку та обміну інформацією один про одного, усвідомлення своїх психологічних рис та розуміння рис інших членів групи. При цьому, зростання усвідомлення себе та членів групи веде до зростання групової ефективності, а зворотній зв'язок стає джерелом особистісної інтуїції та розвитку, розвитку самосвідомості та особистісного удосконалення [56].

Планування тренінгу необхідне не лише для початківців, але й для спеціалістів із проведення тренінгів, оскільки такий сценарій (процедура планування) виконує ряд завдань.

По-перше, він виконує прогностичну функцію, даючи можливість тренеру передбачити можливі труднощі та спрогнозувати результати міжособистісної взаємодії учасників групи.

По-друге, сценарій тренінгу забезпечує контроль і самоконтроль, оскільки дозволяє постійно контролювати хід проведення тренінгу, слідкувати за часом і послідовністю вправ.

Третя функція – реконструктивна – дозволяє провести повторний тренінг за вже підготовленою процедурою.

Процедура планування соціально-психологічного тренінгу проходить у декілька *етапів*:

Першим етапом в плануванні тренінгу є *організаційно-підготовчий*. На цьому етапі роботи тренер виконує дві основні функції:

1) організаційно-технічну – підготовку місця та матеріалів для проведення занять

2) організаційно-психологічну – формування груп учасників. Оптимальна кількість учасників тренінгу – 12 чоловік. При цьому групи повинні бути гетерогенними за їх складом.

Другим етапом проведення тренінгу є *вступно-ознайомлюючий*. Цей етап має подвійну мету. По-перше, це знайомство учасників, а по-друге, передбачає вироблення загальних норм спілкування в групі.

Третім етапом планування тренінгу є *діагностичний*. Саме цей етап у тренінгу є основним. У межах тренінгу можуть використовуватися будь-які традиційні соціально-психологічні методи (групова дискусія, мозковий штурм, рольова гра, тощо), які дозволяють отримати діагностичні відомості про учасників тренінгу.

Варто зауважити, що основній частині в структурі тренінгового заняття відводиться близько 80% загального часу. Вона спрямована на ознайомлення з новим матеріалом і відпрацювання відповідних умінь і навичок поведінки. Важливу роль при цьому виконує рефлексія власних умінь.

Наприкінці проведення тренінгового заняття група повертається до своїх очікувань. Це є етап підведення підсумків роботи. Тренер звертається до учасників із проханням оцінити, наскільки виправдалися їх очікування, які були сформульовані на початку роботи. При правильному і грамотному проведенні тренером заняття, як правило, всі учасники констатують реалізацію своїх очікувань, а більшість із них вказують на появу нових запитань, на які вони хотіли б знайти відповідь.

На думку британського науковця J. Mcleod, до *чинників особистісного та професійного розвитку фахівців соціономічних професій* під час участі у соціально-психологічному тренінгу належать:

- група пропонує напрями для вивчення сфер особистісного розвитку;
- група надає підтримку та прийняття;

- зворотні реакції учасників групи забезпечують розвиток емпатії, конгруентності, асертивності у взаємовідносинах інших членів групи з оточенням;
- члени групи заохочують один одного до вирішення моральних та професійних проблем;
- робота в групі надає можливості учасникам усвідомити типи взаємодії з особами, які сприймаються як загрозливі і яких важко зрозуміти;
- група дає можливість зрозуміти універсальність людського досвіду, взаємини людей у соціумі;
- досвід перебування членом групи дає можливість фахівцю тренувати навички розуміння та оцінки динаміки групи, а згодом і введення в роль групового фасилітатора [57].

Тому, на основі теоретичного аналізу особистісних і професійно важливих якостей фахівців соціономічного профілю з одного боку, та результатів діагностики цих якостей у майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей з іншого боку, ми розробили *програму соціально-психологічного тренінгу з розвитку особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО.*

Метою соціально-психологічного тренінгу є усвідомлення студентами-соціономістами себе як майбутніх професіоналів; рефлексія власних особистісних і професійно значущих якостей; розвиток якостей, необхідних для роботи з ВПО.

Виходячи з мети тренінгової програми, ми розробили *структуру тренінгових занять*, що складається з п'яти блоків занять:

- 1) розвиток системи ціннісних орієнтацій в учасників тренінгу;
- 2) розвиток в членів групи мотивації досягнення успіху;
- 3) розвиток в учасників стресостійкості та толерантності до невизначеності;
- 4) розвиток в членів групи комунікативності та комунікативної компетентності;

5) розвиток в учасників тренінгу самоєфективності і прагнення до самовдосконалення.

Структура соціально-психологічного тренінгу з розвитку особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО представлена в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3 – Соціально-психологічний тренінг з розвитку особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО

№ з/п	Вид роботи	Час
<i>Заняття 1</i>		
<i>Розвиток системи ціннісних орієнтацій</i>		
1.1.	Відкриття тренінгу. Прийняття правил роботи групи	5 хв
1.2.	Вправа «Візуалізація моральних якостей»	10 хв
1.3	Гра «Ланцюжок краси»	10 хв
1.4.	Гра «Цінність мого життя»	10 хв
1.5.	Діалог «Етична проблема»	10 хв
1.6.	Гра «Ринок»	5 хв
1.7.	Вправа «Мудрий старець»	10 хв
1.8.	Вправа «Кредо мого життя»	10 хв
1.9.	Вправа «Знання про знання»	5 хв
1.10.	Підбиття підсумків	5 хв
<i>Заняття 2</i>		
<i>Розвиток мотивації досягнення успіху</i>		

Продовження таблиці 2.3

2.1.	Дискусія «Як досягти успіху»	15 хв
2.2.	Вправа «Мотивація»	10 хв
2.3.	Вправа «Самотивація»	10 хв
2.4.	Вправа «Почати діяти»	10 хв
2.5.	Вправа «Сила моїх бажань»	10 хв
2.6.	Вправа «Мої досягнення»	10 хв
2.7.	Підбиття підсумків	5 хв
<i>Заняття 3</i>		
<i>Розвиток здатності до стресостійкості та толерантності до невизначеності</i>		
3.1.	Вправа «Емоції і вчинки»	10 хв
3.2.	Вправа «Що я даю людям і що я від них чекаю»	15 хв
3.3.	Вправа «Настрій»	10 хв
3.4.	Вправа «Інша думка»	10 хв
3.5.	Вправа «Я – впевнена людина»	10 хв
3.6.	Вправа «Ворона на шафі»	10 хв
3.7.	Підбиття підсумків	5 хв
<i>Заняття 4</i>		
<i>Розвиток комунікативності та комунікативної компетентності</i>		
4.1.	Інформаційне повідомлення «Спілкування»	10 хв
4.2.	Вправа «Візуальне відчуття»	5 хв
4.3.	Вправа «Спілкуємося»	10 хв
4.4.	Вправа «Передача інформації»	10 хв
4.5.	Вправа «Крізь скло»	10 хв
4.6.	Вправа «Вислухай – поверни»	10 хв

Кінець таблиці 2.3

4.7.	Вправа «Найnudніша розповідь»	10 хв
4.8.	Вправа «Лінія життя»	10 хв
4.9.	Підбиття підсумків	5 хв
<i>Заняття 5</i>		
<i>Розвиток самоефективності і прагнення до самовдосконалення</i>		
5.1.	Вправа «Хто ти?»	10 хв
5.2.	Бесіда на тему: «На шляху до пізнання себе»	10 хв
5.3.	Діалог на тему: «Пізнай у собі людину»	15 хв
5.4.	Вправа «Кращі та гірші події»	10 хв
5.5.	Дискусія на тему: «Людина - творець свого щасливого життя»	15 хв
5.6.	Гра «Віднайди смисл»	10 хв
5.7.	Підбиття підсумків проведення тренінгу	10 хв

Більш детальний опис вправ, ігор, бесід, дискусій, інформаційних повідомлень, наведених в соціально-психологічному тренінгу з розвитку особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО представлений у додатку А.

2.3 Практичні поради фахівцям соціономічних спеціальностей, які працюють з внутрішньо переміщеними особами

У навчальному посібнику «Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України» під редакцією Л. Волинець надані конкретні практичні поради соціальним

працівникам, психологам у взаємодії з ВПО при зборі інформації, плануванні та наданні їм допомоги. Цими порадами є наступні:

1. Потрібно знайти безпечне, тихе і відокремлене місце для надання допомоги.
2. Треба встановити контакт з людиною, яка потребує допомоги, використовуючи такі фрази, як: «Ви можете самі визначати рівень відвертості зі мною – про що бажаєте говорити, а про що ні», «Що я можу зараз для вас зробити?».
3. Потрібно спочатку слухати, а далі уточнювати: «Що це для Вас значить?», «Що Ви мали на увазі?».
4. Маєте докласти зусилля для прояснення необхідної інформації від клієнта. При цьому пам'ятайте, що є декілька каналів передачі інформації і для кожної людини характерні свої моделі поведінки, мислення та емоційні реакції.
5. Потрібно надати клієнту підтримку та поміркувати, як Ви можете дати зрозуміти йому, що чуєте не лише його слова, але й переживання.
6. Ви маєте сприяти розвитку у клієнта уміння жити, опираючись на свої власні сили.
7. Вам потрібно оцінити характер проблеми і виробити план дій.
8. Далі Ви маєте запланувати наступні зустрічі, надати свої робочі контакти клієнту.

Л. Волинець стверджує, що важливо надавати допомогу клієнту з актуальною проблемою, тобто працювати з теперішнім станом чи питаннями, не занурюючись у попередні травматичні події клієнта. Також фахівець має пам'ятати, що у кризовий період він не «лікує», а лише підтримує, бо усі переселенці відчують стрес і їм важко довіряти іншим, відчувати себе в безпеці. Тому важливо встановити та підтримувати доброзичливі, відкриті та чесні стосунки з оточенням і спеціалістами [37].

На думку Ю. Гундертайло, найважливішим напрямом діяльності фахівців соціономічних спеціальностей є розробка та впровадження *програм соціально-психологічного супроводу ВПО*, що покликані вирішувати наступні завдання:

- 1) формувати навички їх соціально-економічної самостійності;
- 2) реалізувати принципи травмочутливості та гендерної чутливості;
- 3) враховувати специфічні потреби ВПО;
- 4) сприяти їх особистісному розвитку;
- 5) розвінчувати стереотипи їх самосприймання та сприймання з боку оточуючих.

Перелічені завдання можуть слугувати теоретичною базою під час розробки і в процесі рецензування програм соціально-психологічного супроводу ВПО. Дані програми спрямовані на надання комплексної психосоціальної підтримки ВПО, а також завдяки впровадженню таких програм можливо запобігти виникненню як психологічних, так і соціально-психологічних проблем у населення в цілому [13].

Н. Гусак надає наступні рекомендації фахівцям, які відвідують ВПО в місцях їх проживання чи тимчасового перебування.

Перед візитом:

- 1) пройти первинний інструктаж з особистої безпеки;
- 2) з'ясувати, хто із колег буде здійснювати перший візит разом з вами, так як перший візит рекомендується проводити у парі з іншим фахівцем;
- 3) перед візитом потрібно дізнатись якомога більше про ВПО з різних джерел інформації;
- 4) погодити з клієнтом час зустрічі;
- 5) підібрати відповідний одяг та взуття. Не потрібно одягати дорогоцінні прикраси, а також аксесуари, які несуть інформацію про певні релігійні чи політичні погляди фахівця;
- 6) підібрати зручний маршрут;
- 7) взяти із собою питну воду, вологі серветки, папір, ручку, базову аптечку;
- 8) повідомити колег про адресу та час здійснення візиту;
- 9) зарядити мобільний телефон.

Під час візиту:

- 1) зателефонувати колегам і повідомити про те, що ви прибули до місця перебування клієнта;
- 2) перед входом до помешкання зберігати пильність для уникнення небезпеки;
- 3) поводити себе впевнено, ввічливо, емпатійно, асертивно;
- 4) не висловлювати власних негативних суджень щодо клієнта, його умов проживання тощо;
- 5) розташуватися в приміщенні так, щоб за спиною була стіна, а прохід до виходу залишався вільним.

Після візиту:

- 1) зателефонувати колегам і повідомити про те, що ви завершили візит;
- 2) перевірити наявність особистих речей;
- 3) продезінфікувати руки антисептичним засобом у разі поганих санітарно-гігієнічних умов;
- 4) у випадку виявлення чи підозри щодо потенційної небезпеки повідомити супервізора для попередження можливих ризиків під час роботи;
- 5) у разі потреби отримати індивідуальну супервізію [23].

На думку І. Трубавіної, першочерговими завданнями роботи фахівців соціономічних спеціальностей з вимушено переміщеними особами, сім'ями з дітьми є:

- 1) допомога у реєстрації, отримання їжі, житла, соціальних виплат;
- 2) допомога в отриманні освітніх послуг дітям, особливо в дитячих садках;
- 3) підтримка у наданні послуг з охорони здоров'я;
- 4) допомога в працевлаштуванні працездатних членів родини і забезпечення належного рівня життя для виховання, догляду і розвитку дітей, життя інших членів сім'ї [49].

І. Трубавіна відзначає, що не всі переселенці хочуть знайти роботу і шукають її. Ті з них, хто влаштувався не в місцях компактного проживання, по

допомогу вже не звертаються після реєстрації і вирішення перелічених першочергових задач [49].

Окремо дослідниця звертає увагу фахівців соціономічних спеціальностей на проблему психологічної адаптації переселенців до нових умов життя і їхній психологічний стан, який навіть за умов вирішення усіх першочергових соціально-психологічних проблем довго ще дає про себе знати і позначається на їхньому самопочутті, поведінці, спілкуванні і стосунках з оточуючими, вимагає застосування професійних методів [49].

Також І. Трубавіна пропонує фахівцям соціономічних спеціальностей розрізняти кризи особистості переселенця і кризи його сім'ї, які взаємопов'язані, але криза сім'ї є ширшою та включає в себе кризу особистості чи може призводити до неї. Криза особистості означає неможливість самостійно виконувати свої функції, нормально жити.

Дослідниця звертає увагу фахівців на фактори неблагополуччя внутрішньо переміщеної сім'ї:

1. За сімейними стресорами, що класифікуються за силою-слабкістю і тривалістю дії вони поділяються на:

- травма (катастрофа, нещасний випадок, сильне за впливом явище – війна, смерть, несподіване розлучення);
- життєва подія (поява, вихід члена сім'ї, переїзд);
- хронічна рольова напруга (конфлікти, які накопичуються та не розв'язуються під час виконання соціальних ролей, при зміні ролей, появи нових ролей тощо);
- життєві труднощі (постійна нестача грошей, погане житло, зміна роботи).

2. Сімейні труднощі, а саме: конкретні вимоги до сім'ї, що пов'язані зі стресовою подією.

3. Сімейна криза – нездатність сім'ї відновити свій стан у ситуації постійного тиску нових вимог, які змінюють сімейну структуру і способи взаємодії членів сім'ї. Сімейна криза є максимальним сімейним стресом, з яким

сім'я не може впоратися, незворотною зміною життя сім'ї, коли попередні, звичні ролі членів сім'ї стають неадекватними і здійснюється розпад попередніх зразків поведінки [49].

Дослідниця стверджує, що внутрішньо переселені сім'ї можуть одночасно відчувати на собі дію декількох факторів сімейного неблагополуччя, що значно поглиблює кризу сім'ї та особистості.

Таким чином, розглянувши рекомендації науковців і фахівців при роботі з ВПО можемо виокремити наступні *практичні поради фахівцям соціономічних спеціальностей, які працюють з ВПО*:

1. Підготуватися до зустрічі і пройти первинний інструктаж з особистої безпеки.
2. Підібрати безпечне, тихе і відокремлене місце для надання допомоги.
3. Поводити себе впевнено, ввічливо, емпатійно, асертивно.
4. Встановити контакт з людиною, яка потребує допомоги.
5. Спочатку слухати, а далі уточнювати слова і дії клієнта.
6. Не висловлювати власних негативних суджень щодо клієнта, його умов проживання тощо.
7. Оцінити характер проблеми і виробити план дій.
8. Запланувати наступні зустрічі, надати свої робочі контакти клієнту.
9. У разі потреби отримати індивідуальну супервізію.

Вважаємо, що розроблені нами практичні поради стануть у нагоді фахівцям-соціономістам при роботі з переселенцями та їх сім'ями. Фахівці повинні пам'ятати, що у кризовий період життя людей вони повинні не «лікувати», а лише підтримувати, оскільки усі переселенці відчувають сильну дію стресу, їм важко довіряти іншим, відчувати себе в безпеці. Тому фахівцям важливо встановити та підтримувати щирі, доброзичливі, спокійні, чесні та професійні стосунки з ВПО та їх сім'ями.

Висновки до розділу

Отже, на підставі результатів проведеного емпіричного дослідження рівнів розвитку особистісних і професійних якостей у майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО можемо зробити наступні висновки:

Дані діагностики таких мотиваційних тенденцій майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей, як мотивація на досягнення успіху та мотивація на уникнення невдачі за Тестом-опитувальником мотивації досягнення дали змогу нам встановити, що у майбутніх фахівців соціальної та психологічної сфери переважають мотиви досягнення успіху, а не уникнення невдач.

З метою діагностики рівнів розвитку комунікативних якостей та комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціономічного профілю нами був застосований Тест комунікативних умінь Л. Міхельсона, адаптований Ю. Гільбухом. Ми з'ясували, що майбутні соціальні працівники та майбутні психологи є досить комунікабельними та активними людьми.

З метою визначення рівнів розвитку стресостійкості у майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей ми використали «Методику визначення стресостійкості і соціальної адаптації Т. Холмса і Р. Раге» і виявили, що у більшості майбутніх фахівців соціономічної сфери наявні досить хороші показники стресостійкості та соціальної адаптації, що свідчить про їхню здатність витримувати значні психофізичні навантаження та переносити стреси без шкоди для свого організму і психіки.

Для діагностики особливостей розвитку ціннісних орієнтацій в учасників дослідження ми використали Методику ціннісних орієнтацій М. Рокіча. Результати її проведення показали, що для майбутніх соціальних працівників пріоритетними термінальними цінностями є матеріально забезпечене життя та здоров'я. А пріоритетними інструментальними цінностями є незалежність та освіченість. Вважаємо, що отримані результати дослідження показують не лише наявну кризу в соціально-економічній ситуації в країні, за якої більшість студентів змушені працювати вже з перших курсів навчання, щоб заробити

кошти і на навчання, і на життя, але й ці дані дослідження прямо корелюють з віковими особливостями та цінностями сучасного студентства.

Результати дослідження ціннісних орієнтацій майбутніх психологів показали, що для них пріоритетними термінальними цінностями є здоров'я та щасливе сімейне життя, а пріоритетними інструментальними цінностями є незалежність та вихованість. Ці дані корелюють з результатами дослідження ціннісних орієнтацій майбутніх соціальних працівників, адже обидві групи досліджуваних пріоритетними цінностями обрали здоров'я та незалежність.

З метою визначення рівнів розвитку у досліджуваних прагнень до самовдосконалення і саморозвитку ми використали Методику «Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема», результати якої показали, що у майбутніх соціальних працівників самоефективність розвинена на рівні вище за середній та середньому рівні. Ці результати свідчать про те, що досліджувані прагнуть досягати своєї мети, бажають самовдосконалюватися і саморозвиватися. І лише в трьох досліджуваних самоефективність розвинена на низькому та нижче за середній рівень.

Результати проведеної методики «Шкала самоефективності Р. Шварцера та М. Єрусалема» серед майбутніх психологів також показали переважно середній та вище за середній рівні розвитку самоефективності. У чотирьох досліджуваних діагностовано нижчий за середній рівень самоефективності та в двох студентів-психологів цей рівень є низьким.

Отже, результати проведеного емпіричного дослідження дали змогу нам встановити, що розвиток особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО потребує застосування дієвих і різноманітних технологій, методів, засобів. На наш погляд, найбільш ефективним засобом розвитку особистісних і професійних якостей фахівців соціономічної сфери до роботи з ВПО є соціально-психологічний тренінг як форма освітньої роботи, що дозволяє включити особистість у самосвітній процес і досягти значних практичних результатів одразу у ході тренінгу.

З огляду на це, ми розробили програму соціально-психологічного тренінгу з розвитку особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО. Метою тренінгу є усвідомлення студентами-соціономістами себе як майбутніх професіоналів; рефлексія власних особистісних і професійно значущих якостей; розвиток якостей, необхідних для роботи з ВПО. Програма тренінгу складається з п'яти послідовних занять, які містять в собі вправи, ігри, бесіди, дискусії, інформаційні повідомлення.

Також за результатами проведеного дослідження нами розроблені та обґрунтовані практичні поради фахівцям соціономічних спеціальностей, які працюють з ВПО.

ВИСНОВКИ

Кваліфікаційна дипломна робота магістра присвячена проблемі розвитку особистісних і професійних якостей у майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з внутрішньо переміщеними особами (ВПО). Ми з'ясували, що на сьогоднішній день, в умовах війни в Україні, існує безліч причин масового внутрішнього переміщення осіб: прагнення виїхати з-під обстрілів та жити в безпеці; відсутність можливостей жити вдома через нестачу продуктів харчування, води, світла, ліків, транспорту тощо; зруйновані домівки, які унеможливають повернення додому навіть після закінчення війни.

При цьому ВПО переживають безліч психологічних проблем і труднощів (тривожність, скутість, самотність, невпевненість в собі, швидка втомлюваність, апатія, пригнічений настрій, відчуття безнадійності, депресивність), що впливають на стан їхнього психосоціального благополуччя, здоров'я, взаємодію з оточуючими, пристосування до нових умов проживання тощо. Вирішенню цих та інших проблем сприяє командна взаємодія фахівців соціономічних спеціальностей: психолога, соціального педагога, соціального працівника.

Нами з'ясувано, що кожен фахівець соціономічного профілю має власні функції та напрями роботи з переселенцями. Також для надання різних видів професійної допомоги ВПО фахівці соціономічних спеціальностей повинні володіти професійними та особистісними якостями. До найважливіших особистісних якостей фахівців належать: гуманістична спрямованість, відповідальність, почуття власної гідності, емпатійність, готовність зрозуміти іншу людину та надати їй всебічну допомогу, комунікативність, активність, уважність, організованість, емоційна експресивність, конструктивність, старанність.

До професійно важливих якостей фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО ми віднесли: автентичність, толерантність до невизначеності, мотивація на досягнення успіху, постановка реалістичних цілей, прагнення до

самовдосконалення та самоактуалізації, професійна компетентність, уміння слухати, витримка, безоцінне ставлення до людей.

Результати проведеного емпіричного дослідження рівнів розвитку особистісних і професійних якостей у майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО дали змогу зробити висновки, що такі особистісні та професійні якості майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей, як система ціннісних орієнтацій, мотивація досягнення успіху, стресостійкість, комунікабельність, самоефективність і прагнення до самовдосконалення розвинені на середньому та вище за середній рівні.

На підставі отриманих результатів діагностичного дослідження ми розробили програму соціально-психологічного тренінгу з розвитку особистісних і професійних якостей майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей до роботи з ВПО, яка складається з п'яти послідовних занять, що містять в собі вправи, ігри, бесіди, дискусії, інформаційні повідомлення.

Також результатом проведеного нами дослідження стали розроблені практичні поради фахівцям соціономічних спеціальностей, які працюють з ВПО.

Отже, мета нашого дослідження досягнута, а гіпотеза цілком підтвердилася.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Алмаші С., Костю С. Дослідження психологічної готовності студентів-психологів до майбутньої професійної діяльності. *Питання психології. Вісник Національного університету оборони України*, 2019. № 2 (52). С. 5-15.

2. Біньковський О., Василенко О. Готовність студентів-психологів до надання психологічної допомоги людям, що переживають події війни. Формування особистості сучасного фахівця як суб'єкта самотворення в умовах освітнього простору : матеріали XII Всеукраїнській науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти та молодих науковців (за міжнародною участю). Хмельницький, 24-25 листопада, 2022 року. Хмельницький, 2022. С. 157-159.

3. Біньковський О., Василенко О. Теоретичні аспекти готовності студентів-психологів до майбутньої професійної діяльності. *Науковий пошук молодих дослідників : збірник наукових праць студентів / за ред О. Л. Караман ; ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». № 6. 2022. С. 94-98.*

4. Бондаренко І. І. Психологічні умови ефективної професійної адаптації психологів-початківців : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2004. 19 с.

5. Ватковська М. Г. Самореалізація особистості в освітньому просторі : автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.10. Одеса, 2010. 22 с.

6. Волошин С. М. Особливості змісту соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія*, 2019. Вип. 9. С. 73-76.

7. Галян І. М. Психодіагностика. К. : Академвидав, 2009. 320 с.

8. Галян О. Самосуб'єктність як детермінанта психічного та психологічного здоров'я особистості в умовах вимушеної міграції. Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві : зб. тез II Всеукр. наук.-практ. конф. Л. : Львів. держ. ун-т внутрішніх справ, 2017. С. 98-103.

9. Гладкова В. Відповідальна професійна поведінка фахівця соціономічного профілю: акмеологічні аспекти. *Освітологічний дискурс*, 2019, № 1-2 (24-25). С. 336-342.

10. Голотенко А. Особливості психосоціального благополуччя внутрішньо переміщених осіб. *Соціальна робота*, 2018. № 1 (3). С. 6-10.

11. Григоренко І. О., Савельєва Н. М. Соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами в сучасних умовах : навч. посіб. Полтава : ПНПУ, 2017. 100 с.

12. Гридковець Л. М. Реабілітаційна психологія. Київ : КІБіТ, 2015. 42 с.

13. Гундєртайло Ю. Д. Організація соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 2019. Вип. 44. С. 52-58.

14. Василенко О. М., Квятковська К. А. Особливості професійної діяльності фахівців соціономічних спеціальностей з внутрішньо переміщеними особами. *Scientific Journal «Psychology Travelogs»*, 2023. Issue 2. P. 23-31.

15. Волошин С. М. Особливості змісту соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія*. 2019. Вип. 9. Острого: Вид-во НаУОА. С. 73-76.

16. Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів: методичний посібник / Кокун О. М. та ін. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 281 с.

17. Зверєва І. Д., Лактіонова Г. М. Соціальна робота в Україні : навчальний посібник. К. : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.

18. Ісаєв Д. Попередження реакцій дезадаптації (кризових станів). *Практична психологія та соціальна робота*, 2013. № 3. 78 с.

19. Каменщук Т. Роль і місце психологічної допомоги для внутрішньо переміщених сімей в умовах воєнного часу. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія»*, 2022. Вип. 1. С. 21-27.

20. Капська А. Й. Соціальна робота : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 328 с.

21. Квятковська К. А., Василенко О. М. Психологічні проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Науковий пошук молодих дослідників : збірник наукових праць студентів* / за ред. О. Л. Караман; ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». № 2. 2023. С. 194-198.

22. Квятковська К. А., Василенко О. М. Професійні та особистісні якості психологів до роботи з внутрішньо переміщеними особами : матеріали XIII-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції «Формування особистості сучасного фахівця як суб'єкта самотворення в умовах освітнього простору». Хмельницький, 30 листопада, 2023 року. Хмельницький, 2023. С. 144-147.

23. Кейс-менеджмент внутрішньо-переміщених осіб: методичні рекомендації / Автор-упорядник: Гусак Н.Є. К., 2015. 62 с.

24. Кобильнік Л. М. Психологічні особливості самоактуалізації особистості майбутніх психологів і педагогів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2007. 250 с.

25. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2012. 200 с.

26. Корольчук М. С. Психологія праці у звичайних та екстремальних умовах : навч. посіб. Київ : КНТЕУ, 2015. 651 с.

27. Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків : НУЦЗУ, 2010. 401 с.

28. Лапіна М. Д. Психологічні особливості формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників: дис. канд... психол. наук. 19.00.07. Харків, 2017. 194 с.

29. Мельничук І. М. Формування соціальної компетентності майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей засобами навчальних тренінгів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020 р. № 69. Т. 3. С. 36-39.

30. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник. Київ: Центр

навчальної літератури, 2005. 624 с.

31. Ольхович О. В. Підготовка соціальних працівників до роботи з біженцями у вищих навчальних закладах США і Канади: автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04. Тернопіль, 2008. 21 с.

32. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник / за заг. ред. Н. Пророк. Том 1. Київ, 2018. 208 с.

33. Панок В. Г. Соціально-психологічна служба : навч.-метод. посіб. для студентів і викладачів. Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня Рута, 2012. 488 с.

34. Пришляк О. Ю. Розвиток фахівців соціономічної сфери в професійних асоціаціях й об'єднаннях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2014. Вип. 32. С. 159-161.

35. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 р. № 1706-VII. Відомості Верховної Ради. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

36. Пророк Н. В. Практичний психолог: професійно-важливі якості. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр.* 2001. Том III, Ч. 8. С. 190-194.

37. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім П батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери / за ред. Волинець Л.С. К. : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.

38. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник / за ред. З. Г. Кісарчук. Київ : ТОВ «Видавництво «Логос». 207 с.

39. Психологічна служба : підруч. / за ред. В. Г. Панок. Київ : Ніка-Центр, 2016. 362 с.

40. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології. Київ : Ніка-Центр, 2003. 204 с.

41. Семиченко В. А. Психологія особистості. Київ: Магістр-S, 2018. 426 с.

42. Сімко Р. Т. Поняття готовності до професійної діяльності на сучасному

етапі розвитку психологічної науки. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць*, 2011. Вип. 13. С. 415-425.

43. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / заг. ред. Панок В. Г., Левченко К. Б. Київ : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с.

44. Спринська З. В. Психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб. *Теорія і практика сучасної психології*, 2018. № 6. С. 50-56.

45. Старинська Н. В. Особливості самоактуалізації майбутніх психологів у процесі професійної підготовки. Київ : «Інтерсервіс», 2015. 178 с.

46. Сургунд Н.А. Психодіагностика професійної придатності майбутнього практичного психолога: дис. ... канд.. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2004. 214 с.

47. Титова. Т. Особливості професійної спрямованості студентів-психологів з різним рівнем саморегуляції. *Психологія і особистість*, 2019. № 1 (15). С. 146-157.

48. Тохтамиш О. М. Реабілітаційна психологія : Навчально-методичний посібник. Вінниця : ТОВ Віндрук. 2004. 102 с.

49. Трубавіна І. М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа ведення випадку в соціальній роботі з ними. Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції. *Збірник наукових праць*, Старобільськ: ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2017. С. 320-342.

50. Тюття Л. Т., Іванова І. Б. Соціальна робота : теорія і практика : навч. посібник. К. : Знання, 2008. 574 с.

51. Хомуленко Т. Б., Поденко А. В., Фоменко К. І. Тренінгові психотехнології в програмах психологічного супроводу. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*, 2016. Вип. 54. С. 247- 260.

52. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2005. 640 с.

53. Шевченко Н. Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07.

Київ, 2006. 32 с.

54. Ягупов В. В. Професійний розвиток особистості фахівця. *Особистість в умовах кризових викликів сучасності* : матеріали методологічного семінару НАПН України, 24 березня 2016 р. К., 2016. 629 с. С. 229-237.

55. Яровий А. Проблеми правового регулювання діяльності установ виконання покарання для неповнолітніх. *Вісник Академії правових наук України*, 1999. № 3 (18). С. 98-104.

56. Johnson W. B., Kaslow N. The Oxford handbook of education and training in professional psychology. UK: Oxford University Press, 2014. 608 p.

57. Mcleod J. Personal and professional development for counsellors, psychotherapists and mental health practitioners. UK: Open University Press, 2014. 272 p.

58. Hilbukh Y. Z. Relevant problems of psychological tests validation. *Psychology Issues*, 1978. № 5. P. 108-118.

59. Holmes T. H., Rahe R. H. The Social Readjustment Rating Scale. *Journal of Psychosomatic Research*, 1967. № 11 (2). P. 213-218.

60. Vasylenko O. M., Romanovska L. I., Kravchyna T. V. Professional competence of future psychologists for work in rehabilitation institutions : *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні наукові розробки в галузі педагогіки та психології»*, м. Ченстохова, Республіка Польща, 2022 р. С. 9-13.